Тема 7. Філософія суспільства

Вивчення цієї теми здійснюється за таким планом:

1. Поняття суспільства. Основні підходи до розуміння суспільства.
2. Поняття "рушійні сили розвитку суспільства".
3. Діяльність - спосіб суспільного буття людини.

Конспективний виклад теми:

1. Поняття суспільства. Основні підходи до розуміння суспільства

Надзвичайна складність, багатофакторність та високий динамізм соціальної реальності створюють для суспільствознавців значні труднощі відносно пізнання сутності суспільства та його законів. Англійський фізик і соціолог Джон Бернал говорив: "Наука про суспільство – найскладніша з усіх наук. Суспільство зазнає впливу різноманітних факторів, воно надто рухливе, динамічне..."

Прихильники теорії факторів (Р. Арон, М. Вебер, М. Ковалевський, У. Ростоу та інші) закликають відмовитися від пошуку законів розвитку суспільства й обмежитися лише описом фактів, зіставленням їх між собою.

Проте суспільство не може бути зведене до простої суми факторів, навіть до їх взаємодії. Одні з них є визначальними, інші – похідними, одні – матеріальні, інші – ідеальні, одні вважаються об'єктивними, інші – суб'єктивними.

Що ж таке суспільство?

Суспільство – це форма життєдіяльності людей, спосіб їх соціальної організації. Це система, що розвивається на основі об'єктивних соціальних законів.

Як тотожне використовується поняття "соціум". Соціум – це система суспільного співжиття людей. Соціум походить від латинського слова "соціо", що означає з'єднати, поєднати, розпочинати спільну працю. Звідси, первинне значення поняття "суспільство", що означає спільність, союз, співпраця.

Суспільство як сукупність всіх соціальних процесів вивчається багатьма суспільними дисциплінами: соціологією, антропологією, психологією, етнографією, мовознавством тощо. Соціальна філософія, що базується на принципі антропоцентризму, досліджує стан суспільства як цілісної системи, всезагальні закони та рушійні сили його функціонування та роз- витку, його взаємозв'язок з природним середовищем, навколишнім світом в цілому.

Суспільство як соціальна реальність є вищою формою руху матеріального світу. Суспільство виникло внаслідок еволюції природи і з самого початку мало характерні риси.

По-перше, це специфічна системна організація, що відрізняється від інших матеріальних систем особливою структурною базою, яка поєднує в собі матеріальне і духовне виробництво, різні форми суспільних відносин, соціальну структуру, політичні інститути тощо.

По-друге, суспільство володіє особливим механізмом передачі інформації і способом успадкування.

По-третє, головною відмінністю соціальної матерії від інших її форм руху є те, що вона поєднує в собі не лише матеріальні, а й духовні процеси, свідомість.

Характеристика структури суспільства передбачає не лише виявлення його елементів, а й визначення місця і ролі кожного з цих елементів у його функціонуванні і розвиткові. Так, основними факторами життєдіяльності суспільства є матеріально-виробничий, соціальний, політико-управлінський і духовний.

При взаємодії названих сторін суспільного життя провідною в соціальному процесі є матеріально-виробнича або економічна сторона, тобто виробництво, розподіл, обмін та споживання різних предметів та послуг. (Ганді: "Якщо людина не їсть хоча б двічі на день, то навіть Бог для неї буде являтися не інакше, як у вигляді їжі".)

Матеріальне виробництво створює вихідні умови для життєдіяльності людей. Воно завжди має суспільний характер і визначає взаємодію людей у процесі їх впливу на природу, перетворення матеріалу природи в предмети, які б задовольняли потреби людини.

Проте в життєдіяльності людей значну роль відіграє духовна сфера. Адже залежно від того, на якому рівні розуміння – свідомому чи несвідомому – людина здійснює свою діяльність, залежать її результати. Суспільне життя – це нерозривна єдність матеріального і духовного, їх взаємодія і переходи одне в одне.

Суспільство – це система, що постійно розвивається. У своєму розвиткові воно послідовно проходило певні закономірні етапи, які в соціальній науці фіксуються в цивілізаційних критеріях.

Кожний новий етап цивілізаційного процесу характеризувався освоєнням більш високих технологій ускладненням соціальної структури, більш широким масштабом взаємодії з навколишнім середовищем певними формами колективної суспільної діяльності. Але головними показниками в розвитку суспільства завжди були:

– характер суспільних відносин;

– рівень духовності людського фактора;

– рівень демократичності соціальних структур.

Характерними рисами сучасного суспільства є:

– глобальні масштаби виробництва (матеріального і духовного);

– інформаційно-технологічний спосіб відтворення всієї системи суспільних відносин;

– утвердження демократичних форм життєдіяльності;

– випереджаючий розвиток науки і духовної культури загалом відносно всіх інших сторін сучасного суспільства.

Вчення про суспільство як складова філософії пройшло довгий і складний шлях розвитку. Можна виділити три основних підходи до пояснення сутності зв'язків та закономірностей розвитку суспільства.

Натуралістичний підхід зводиться до твердження, що людське суспільство розглядається як продовження закономірностей природи, світу тварин і Космосу в цілому. Виходячи з цього, тип суспільного устрою та хід історії визначається ритмами сонячної активності й космічних випромінювань (А. Чижевський, Л. Гумільов), особливостями географічного та природно-кліматичного середовища (Ш. Монтеск'є, Л. Мечников), специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими і статевими особливостями (прибічники соціобіології – Е. Уїлсон, Р. Докінс).

Згідно з цим підходом суспільство постає як своєрідний феномен природи, її вище, але далеко не найбільш "вдале" і стійке утворення. Внаслідок недосконалої природи людини може відбутися самогубство людства. Цей напрямок допускає, що суспільство може змінити форму свого буття, "податися" в Космос і там почати новий виток своєї еволюції (К. Ціолковський та інші "космісти").

Так званий ідеалістичний підхід сутність зв'язків, що об'єднують людей в єдине ціле, вбачає в комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів. Історія знає чимало прикладів існування теократичних держав (наприклад, Ватикан), де єдність забезпечувалася однією вірою, яка завдяки цьому стає державною релігією.

Багато тоталітарних режимів базувалося на єдиній державній ідеології, яка була основою суспільного устрою. Рупором цих ідей виступав, як правило, релігійний лідер або "вождь" нації і народу, а різні історичні події (війни, реформи тощо) залежали від волі цієї людини, яка спиралася на певну ідеологічну чи релігійну доктрину.

Поки "жива" ідея в серцях мільйонів людей, такі суспільства розвиваються і процвітають. Коли ж ідея "псується" (розколи, єресі тощо), із системи випадає несучий стрижень, і вона починає деградувати.

Третій підхід пояснення суспільного устрою пов'язаний з філософським аналізом міжлюдських зв'язків і відносин, що виникають у відповідних природних умовах і мають визначальний характер.

Тут можливі варіанти. Перший – атомістичний погляд на суспільство як на групу індивідів, пов'язаних певним договором. Так, Т. Гоббс стверджує, що хоча в "природному" стані людина людині вовк, люди, дотримуючись законів, ідей свободи та рівності, можуть забезпечити своє існування.

У такій моделі суспільство є конгломератом індивідів, поєднаних умовними зв'язками.

Другий варіант – органічна модель, згідно з якою суспільство постає як певна ціла система, частини якої – особливі утворення. Людина реалізує себе залежно від становища, яке вона посідає в суспільстві, й участі в загальному процесі. Відносини людей визначаються не договором чи контрактом, а згодою членів суспільства, в якій беруться до уваги об'єктивні закономірності історичного розвитку. В цьому значенні справедливим є твердження, що соціальні дії – це результат людських дій, а не намірів.

У дусі цієї моделі Маркс і Енгельс розробили концепцію матеріалістичного розуміння історії, сутністю якої є положення про спосіб

виробництва, який формується об'єктивно, тобто незалежно від волі і свідомості людей. Не загальна ідея чи загальний Бог пов'язують людей в "соціальний організм", а продуктивні сили і виробничі відносини, видозміни яких становлять основу суспільно-економічних формацій як етапів світової історії.

2. Поняття "рушійні сили розвитку суспільства"

У соціальній філософії рушійними силами розвитку суспільства вважають різні суспільні явища: об'єктивні суспільні суперечності, продуктивні сили, спосіб виробництва та обміну, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні революції, потреби та інтереси, ідеальні мотиви тощо. Вони, таким чином, пов'язуються з суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, з соціальним детермінізмом, з об'єктивними та суб'єктивними чинниками історії, з діяльністю людей або ж є комплексом усіх цих чинників. Кожний із вказаних підходів правомірний, відображає якусь долю істини. Рушійні сили розвитку суспільства пов'язані насамперед з діяльністю людей.

Адже життя суспільства, його історія є діяльністю людей, тобто діяльністю особистостей, соціальних груп, народів тощо. Тому ця історія має розглядатися саме у контексті діяльності людей: усі закони суспільного розвитку, вся логіка такого процесу існують лише у людській діяльності. Акцентування на тому, що суспільство - це діяльність людей, має глибокий методологічний сенс. Здатність бути рушійною силою - це найсуттєвіша властивість людської діяльності взагалі.

Найважливішими проблемами в широкому спектрі проблематики рушійних сил є аналіз суб'єкта суспільного життя, характеристики його діяльності, її умов, причин, цілей, завдань, її результатів, діалектики об'єктивного та суб'єктивного, творчого і репродуктивного та ін. в цій діяльності, її піднесень та спадів.

Часом у науковій літературі рушійні сили суспільства пов'язують з певною спрямованістю, з прогресивними перетвореннями суспільства. Але такий підхід, мабуть, є однобічним: вся історія суспільства, його життя є цілісним процесом, який складається із складного переплетіння протиборства різних людей, націй, народів. І в цьому розумінні будь-яка діяльність людей є рушійною силою, людською суспільною діяльністю.

Що ж є рушійною силою дій кожної людини, будь-якої соціальної групи (стану, професійної групи, покоління), суспільства в цілому як соціальної системи; кожного соціального інституту, що функціонує у тому чи іншому суспільстві (держави та її органів, системи освіти тощо); соціальних спільнот людей (сім'ї, роду, племені, нації, народу), нарешті, всього людства?

Відповідь, мабуть, може бути однозначною - інтерес. Зміст інтересу визначається умовами життя людей та їхніх спільнот, місцем у системі суспільних відносин. Інтерес є реальною причиною соціальних дій, подій, звершень, що стоять за безпосередніми спонуканнями, мотивами, помислами, ідеями індивідів, соціальних груп чи спільнот, які беруть участь у цих діях.

Тому К.Гельвецій назвав інтерес "всесильним чарівником", який змінює вигляд будь-якого предмета. Мислитель підкреслював, що якщо світ фізичний підпорядкований закону руху, то світ духовний не меншою мірою підпорядкований закону інтересу. На думку П.Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності. З різноманітними формами людської діяльності пов'язували інтерес Кант і Гегель. Конструктивно-творчу роль інтересу підкреслювали також інші мислителі. Уже кілька десятиріч у цивілізованих країнах світу перебуває на озброєнні психологічна формула: інтерес - стимул - реакція на стимул - мотив дії - сама дія.

Серед численних інтересів особливе місце належить матеріальним, особливо інтересам власності, адже історію розвитку людської цивілізації можна періодизувати за формами власності. Взаємодія ж інтересів (особистостей, соціальних груп, спільнот людей тощо) відбувається не сама собою, а через реальні суспільні відносини, зв'язки, організації. Суспільне життя постійно "нормує" інтереси, надає їм соціальної форми, сенсу, визначає засоби їхньої реалізації. Воно немовби "вбудовує" систему інтересів у суспільну взаємодію людей, визначає її зміст та соціальну спрямованість.

На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи. Інтереси ж людей надзвичайно суперечливі, вони органічно "вплетені" в соціально-політичні, моральні, духовні, і, навпаки, духовні включають у себе матеріальні інтереси і вимоги. Проте саме матеріальний інтерес, тобто відносини власності, є найхарактернішою ознакою, що поєднує людей у різні соціальні спільноти чи роз'єднує їх.

Отже, соціальні рушійні сили суспільного розвитку - це діяльність людей, соціальних груп і верств, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Суб'єкти суспільного розвитку

Поняття "суб'єкт" (від лат. subjectum - той, що лежить знизу, що знаходиться в основі) добре відоме ще з перших лекцій з філософії. Нагадаємо лише, що це — носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт.

Суб'єктом суспільного розвитку є особистість, що виступає як соціальний вияв кожної людини, виражений у конкретній індивідуальній характеристиці. Найглибші витоки ролі особистості у суспільстві закладені в її суспільній природі. А це означає, що всі проблеми суспільства, його об'єктивні потреби, можливості розвитку, його перспективи і цілі в кінцевому результаті живуть, функціонують не в якійсь своїй абстрактній самостійності, а саме як "переплавлені" в реальні індивідуально-конкретні потреби, інтереси, турботи, цілі кожної особистості, кожної індивідуальності. Тобто витоки ролі особистості в історії - в її нерозривному зв'язку з соціальними спільнотами, соціальними відносинами. Належність особистостей до різноманітних типів спільнот виступає як певний імпульс життєдіяльності кожної людини, кожної особистості. Саме в них формується її життєдіяльність, соціальна активність.

Активна ж роль особистості у суспільстві виражається у тому, що у сфері виробництва людина постійно вдосконалює знаряддя праці і накопичений досвід; у сфері соціальній людина, відчуваючи вплив інших людей, сама постійно впливає на них і, таким чином, на всі існуючі відносини; у сфері політичній особистість поводиться як і в сфері соціальній, але можливості виявлення активності більш багатоманітні; у сфері духовного життя активність людини у засвоєнні, створенні та вдосконаленні духовних цінностей цілком очевидна.

Саме в особистостях, їхніх діях знаходить своє втілення роль народних мас, груп та інших соціальних спільнот в історії - адже народ, нація взагалі самі собою не діють; ніяких їхніх дій, відносин, ніякої їхньої боротьби немає і не може бути поза конкретними діями, вчинками окремих особистостей, окремих індивідів. Але особистість як рушійна сила історії має і свій власний зміст, який не розчиняється ні в яких спільнотах, ні в яких сукупних діях. Саме від особистості, від її дій, конкретних вчинків залежить неповторний колорит суспільного життя, його унікальність. Тому історичний процес є процесом зростання ролі особистості в суспільстві.

Таким чином, у всіх сферах життя людина, особистість відіграє активну роль. Тому хибно уявляти людей лише пасивним продуктом середовища або інертним матеріалом, з якого історія виліплює нежиттєві фігурки і розставляє їх у певному порядку. Ще більш хибна думка, що люди - пасивний натовп, якого надихають герої.

Особливе місце у соціальній філософії займає проблема видатних та історичних особистостей. В оцінці їхньої ролі в історії ми маємо надзвичайно велику амплітуду коливань - від думки Б.Рассела про те, що якби сто найвидатніших людей Європи були вбиті в дитинстві, то вся світова історія склалася б по-іншому, ніж це було насправді (що є абсолютизацією ролі видатних особистостей в історії, формою прояву волюнтаризму) до погляду видатного історика Франції Моно, який вважав, що хоч більшість істориків і звикли звертати виключну увагу на блискучі та голосні прояви людської діяльності, на великі події і великих людей, але необхідно зображати швидкі і повільні рухи економічних умов та соціальних установ, що становлять справді неперехідну частину людського розвитку і впливають на роль особистостей у розвитку суспільства, діалектику об'єктивних умов та індивідуальних особливостей у діяльності видатної історичної особистості.

Спробуємо розглянути, від чого залежить роль такої особистості в суспільному розвитку. Можливим варіантом відповідей можуть бути: 1) від здібностей, таланту чи геніальності; 2) від становища в суспільстві (в економіці, політичному житті, у державі); 3) від того, яку групу, партію очолює ця особистість (а звідси - більша чи менша її роль, прогресивна чи консервативна); 4) від того, як глибоко розуміє ця особистість історичні завдання та закони розвитку суспільства, спрямованість такого розвитку (і від того, з якою енергією вона діє); 5) від того, наскільки сприяють їй об'єктивні умови її діяльності, адже якщо відповідні умови ще не склалися, то ніяка "надвидатна" особистість не зможе підняти маси на боротьбу. Очевидно, це і мав на увазі

"залізний канцлер" Отто Бісмарк, коли, виступаючи в рейхстазі, говорив депутатам: "Ми не можемо творити історію, ми маємо чекати, доки вона створиться".

Питання про роль видатних історичних особистостей у філософській теорії розглядається досить грунтовно. Цілком очевидно, що історична особистість, її роль є своєрідним результатом двох складових: соціальних умов, суспільних потреб, з одного боку, і якостей конкретної особистості - з іншого.

Опорним при дослідженні питання про суб'єкти історії та про соціальну структуру суспільства є поняттясоціальної групи, перше визначення якої ми знаходимо в основній праці Т.Гоббса "Левіафан": соціальна група - це сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами чи спільною справою. Згодом же це поняття набуває іншого змісту, але загальноприйнятим є тепер розрізнення малих, середніх і великих соціальних груп та їхньої ролі у розвитку суспільства.

Малі соціальні групи - це малочисельні соціальні групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки.

Малі соціальні групи відзначаються великим багатоманіттям конкретного змісту і своїх форм. До них належать: сім'я, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільності, дружні (товариські) компанії, шкільні класи чи студентські групи, військові підрозділи тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються у відповідності з наперед установленими і, як правило, офіційно зафіксованими, цілями, статутами, інструкціями чи положеннями. Другі формуються на основі особистих симпатій чи антипатій, любові, дружби, товариськості тощо. Малі групи є предметом безпосереднього вивчення соціальною психологією, їхня роль як суб'єктів суспільного розвитку досить незначна. Але у формуванні особистості ця роль буває навіть визначальною.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Це мешканці одного села чи міста, працівники певного заводу чи фабрики, установи, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні основи формування - від стихійної, наприклад, склад односельців, до виробничої - для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших соціальних завдань, їх, за умови сталого спілкування та консолідації, називають ще колективами, їхня роль як об'єктів суспільного розвитку значно вища, ніж малих груп. Великі соціальні групи, етнічні спільноти (племена, народності, нації), ві'кові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки, жінки) - це багаточисельні об'єднання людей. Тут немає безпосередніх онтактів, їх об'єднує лише фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя. Саме вони найбільшою мірою є суб'єктами суспільного розвитку. Як і попередні, тобто малі та середні, великі соціальні групи вивчаються і соціальною психологією, і соціологією. Але у вивченні цих груп найвагоміші досягнення соціальної філософії.

Серед великих соціальних груп найважливіша роль як суб'єктів розвитку суспільства належала класам.Класові суспільства, як свідчить історія, почали складатися понад 5 тисяч років тому: наприкінці IV тис. до н.е. виникли держави у долині Нілу та Месопотамії, в середині III тис. до н.е. - у басейні Інду, у II тис. до н.е. - у басейні Егейського моря, Малій Азії, Фінікії, Південній Аравії, басейні Хуанхе, у I тис. до н.е. - I тис. н.е. - на більшій території Старого Світу і в Центральній Америці. З точки зору періодизації всесвітньоісторичного процесу, утворення стародавніх держав означає кінець первісної історії людства і початок цивілізації.

Існування класів констатували багато мислителів. З майновим розшаруванням людей пов'язували його ще Платон та Арістотель. До пізнання економічної анатомії класів підійшли англійські економісти кінця XVIII — початку XIX ст. Специфіку історичного процесу як боротьбу класів розуміли французькі історики та соціалісти-утопісти. З розкриттям зумовленості існування класів розвитком виробництва (суспільним поділом праці й появою приватної власності на засоби виробництва) пов'язане марксистське визначення класів.

Але в сучасній соціальній філософії є різні точки зору на сутність класів:

- існування класів пов'язане з біологічними законами, насамперед з боротьбою за виживання людей у тих чи інших географічних умовах (соціал-дарвіністський напрямок - С. Дарлінгтон, Д. Хаксклі та інші);
- класове розшарування виникло внаслідок відмінностей у психології, Ідеях, рівнях морального та інтелектуального розвитку людей (психологічний та інші);
- класи є відносно самостійними групами людей, що об'єднуються на основі фактично розрізнених інтересів у сфері виробництва, соціального життя, політики (М. Вебер).

Як великі соціальні групи класи характеризуються чотирма соціально-економічними ознаками: місцем у певній історичній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю у суспільній організації праці, способом одержання і часткою прибутку. Головна класоутворююча ознака - це відношення до засобів виробництва (марксистське визначення класів). Це визначення найгрунтовніше, але варто відзначити, що історія внесла й тут свої корективи. Вважати, що класи пов'язані лише з матеріальним виробництвом, було б неправильно, про що свідчить досвід конституювання класу управлінців-адміністраторів у радянському суспільстві.

Оскільки суспільство є надзвичайно складною системою взаємодії людей та їхніх спільностей (а вони завжди мають свої інтереси), то між ними виникають на цій основі суперечності та конфлікти, що набувають форм кривавих сутичок, повстань, революцій, воєн тощо. За свідченням історії, всі ці конфлікти були результатом загострення суперечностей між класами в економічній, соціально-політичній та духовній сферах життєдіяльності суспільства.

Отже, класова боротьба була реальним фактом суспільного життя в минулому, хоча її роль по-різному трактувалася в соціальній філософії. Марксизм вважав її рушійною силою розвитку антагоністичних суспільств, а всю історію людства розглядав під таким кутом зору. Ця боротьба призводить до революцій, здійснення яких у свою чергу призводить до зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, більш прогресивною. Свого апогею, за Марксом, класова боротьба досягає за капіталізму.

Абсолютизація ролі і значення класової боротьби як рушійної сили розвитку суспільства в ортодоксальному марксизмі набула антигуманного характеру. Під цим кутом зору розглядалася історія суспільства, що було спрощеним підходом до дійсності. Цей підхід виключав зі змісту суб'єкта соціального розвитку середні класи суспільства, заперечував творчу діяльність кожного класу в суспільному розвитку. Це призвело до затушовування єдності суспільства як соціального організму на кожному етапі суспільного розвитку, до заперечення інших важливих відносин класів - заперечення форм союзів класів, їхніх багатоманітних і складних контактів. Він "зміщує" акценти морального порядку в оцінці класової боротьби.

Отже, класова боротьба відігравала в минулому і обмежену конструктивну роль, і була "демонічною силою історії", чинником її регресу. Вона вичерпала себе, і досвід XX ст. показав, що шлях співробітництва класів найбільш природний і типовий для більшості країн, а шлях революційний, насильницький - це лише історичний виняток, який свідчить про нерозвинутість соціальних відносин у суспільстві. Тим більше тепер, коли людство не може дозволити собі "великих революцій".

Нарешті, апологетика класової боротьби суперечить реаліям суспільного розвитку XX ст. - у сучасному цивілізованому суспільстві класи вже інші або ж їх взагалі немає.

Тому, з урахуванням реалій нашого часу в західній соціальній філософії, починаючи ще з П.Сорокіна, відбувається розробка нових теорій соціальної структури суспільства. В цьому аспекті цікавими і досить переконливими є теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності.

Сутність першої з них може бути зведена до таких основних положень: класи зникли, існують лише деякі соціальні "пласти", або шари, тому замість поняття "класи" треба користуватися поняттям "страт" (від латин. стратум - шар, пласт, геологічний термін); ознаки страту довільні - рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, звички та інші; кількість стратів різні соціологи визначають по-різному - 4, 5, 6, 7, 8 і більше.

Заради справедливості варто сказати, що в основі американської, англійської, французької, угорської і взагалі всіх концепцій стратифікації у сучасній світовій соціології та соціальній філософії лежать чотири ознаки класу. Щоправда, до них інколи додають ще й престиж (а американці - національність), але основу становлять чотири ознаки.

Друга, певною мірою похідна теорія, що пов'язана з першою і відображає соціальну динаміку, - це теорія соціальної мобільності. Вона зводиться

відповідно до таких положень: теорія К. Маркса про існування у капіталістичному суспільстві двох полярно протилежних класів і загострення боротьби між ними не підтвердилася; мають місце лише відмінності між стратами та висока мобільність, рухливість, пов'язана з переходом з одного страту до іншого; отже, говорити сьогодні про антагонізм між робітником і капіталістом не варто, бо вчорашній пролстарій може стати капіталістом, а капіталіст - пролетарієм (використовується стара, марксистська термінологія).

Відповідно до сказаного існують "соціальні ескалатори", або "ліфти", на яких люди можуть піднятися на вищі сходинки суспільного становища. Серед них: економіка (кожна людина може розбагатіти, стати мільйонером або навіть мільярдером); політика - можна зробити політичну кар'єру; армія (пригадаймо стару приказку, що кожний солдат мріє стати генералом); церква - тут також є шанси пробитися у вищу церковну ієрархію; наука (це найменш вдячне поле діяльності, але й тут можна досягти руху вперед); шлюб, за допомогою якого (якщо, звичайно, він вигідний) можна найлегше зробити карколомне сходження на вершину суспільної піраміди.

Окрім "вертикальної мобільності", коли люди "підіймаються та спускаються, як ліфти в установах" (за термінологією американського філософа і економіста Ст.Чейза), існує і так звана "горизонтальна мобільність", коли соціально-економічне становище людини суттєво не змінюється, а лише пов'язане з переходом з одного місця роботи на інше без значного поліпшення чи погіршення економічного становища людини.

У нашому перехідному суспільстві сталося так, що є різноманітні професійні, статево-вікові, етносоціальні, релігійні та інші групи, а соціально-економічних, типу класів, - немає. Це одна з характерних рис наслідків та причин тоталітарної системи. Адже відбулося не лише "розселянювання" селянства, а й "розкласування" робітничого класу: його позбавлено власності на робочу силу, історично вихованої трудової етики.

Знищено й інтелігенцію у тому розумінні, в якому вона могла бути особливою соціальною групою (за М. Бердяєвим, як ідеологічне, а не професійне й економічне угрупування).

Тому формування соціальних груп українського суспільства має від. буватися тією мірою, якою буде здійснюватися становлення нових форм власності у процесі приватизації, тобто в міру того, як із нашого маргіналізованого суспільства виростатимуть острівці соціально-економічних спільностей. Про формування ж "середнього класу" за типом західних цивілізованих суспільств говорити ще рано, це - наше майбутнє.

До великих соціальних груп відносяться також так звані соціальні верстви, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) - наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники).

У цьому аспекті є необхідність хоча б коротко зупинитися на ролі й значенні у житті суспільства інтелігенції як "посередника між загальнолюдськими знаннями і своїм суспільством". Поняття "інтелігенція" (від

лат. intelligens - знавець, фахівець) як термін, що означає соціальну групу, стало вживатися понад сто років тому.

Інтелігенція - це та частина службовців, яка зайнята висококваліфікованою розумовою працею і має відповідно високий рівень освіти. Це поняття соціальне, його не варто ототожнювати з поняттям "інтелігентність" як моральною якістю людини. Як і будь-яке системне утворення, інтелігенція складається з підсистем: науково-технічна інтелігенція, яка з початком науково-технічної революції стає, мабуть, однією з суттєвих рушійних сил розвитку суспільства; культурно-творча, що відіграє провідну роль у розвитку чи відродженні духовного життя суспільства, та ін.

Суб'єктом суспільного розвитку є також народ. Ще Гегель відзначав, що "поступальний рух світу відбувається лише завдяки діяльності величезних мас і стає помітним лише за досить значної суми створеного", тобто завдяки творчій діяльності народних мас.

Поняття "народ" багатозначне, тому з'ясуємо зміст даної категорії. У широкому розумінні народ - це все населення тієї чи іншої країни (тобто це демографічне розуміння цього поняття). В іншому розумінні - етносоціальному - це термін, що означає різні форми етнічних чи етно-соціальних спільностей людей (плем'я, народність, нація тощо). Зрештою, це і соціальна спільність, яка включає на різних етапах історії ті групи і верстви, які за своїм об'єктивним становищем здатні вирішувати завдання розвитку суспільства.

Розуміння народу як суб'єкта історії бере початок з ідеї Гердера про державний організм як "живу особу" історії та з думки Гегеля про те, що "певний дух народу сам є лише окремим індивідом у ході світової історії". Але одна з найглибших суперечностей історії людства полягає у тому, що люди самі роблять свою історію, хоча ні зовнішня природа, ні їхня власна - людська - від них не залежать.

У соціальній філософії історично склалися і існують зараз різні розуміння ролі народних мас в історії.

У сучасній соціальній філософії досить поширеним є розуміння народу як справжнього суб'єкта історії. Адже його діяльність створює спадкоємність розвитку суспільства, тобто народ є творцем історії. Обгрунтуванням цього положення є те, що народ створює всі матеріальні цінності, є головною продуктивною силою суспільства. Саме народні маси створюють усі блага у суспільстві, саме їхня праця є безпосереднім діянням, функціонуванням матеріального виробництва, основою існування і розвитку суспільства.

Народ - вирішальна сила всіх соціально-політичних діянь, що здійснює всі глибокі соціальні перетворення. Але виникає питання: хто використовує ці завоювання, для кого ці "каштани з вогню"? І тут згадуються гегелівська "іронія історії" та досить відоме висловлювання Ф. Енгельса про те, що коли революціонери здійснять революцію, то дивуються, а інколи навіть з жахом бачать, що досягнуте зовсім не те, до чого вони прагнули (згадаймо прекрасні гасла французької революції та її фінал, гасла жовтневої революції та їхнє "втілення" у період сталінізму тощо).

Як свідчить історія, маси народу в жодній країні не брали діяльної, самостійної участі в історії. Наприклад, в роки англійської буржуазної революції армія О. Кромвеля, що вирішувала долю народу, становила близько 1% всього населення; у французькій революції на час її максимальної активності виступало не більше 2-3% народу; в американській революції, за даними дослідників, брало участь (або підтримувало її) менше 10% усього народу. Приклади інших політичних подій можуть також підтвердити ці цифри.

Нарешті, ще одна теза соціальної філософії про народ як творця історії: народ - творець усіх духовних цінностей, її, безумовно, треба розуміти не буквально. Переважна маса духовних цінностей, скарбниця кожної національної і світової культури створюється професіоналами, народ же у кінцевому результаті відіграє роль своєрідного "фільтра", сприймаючи чи не сприймаючи певні твори літератури, мистецтва тощо.

У західній соціальній філософії історично склалися три "концепції маси".

1. Аристократичний варіант (І.Тен, Ф.Ніцше, Г.Лебон, Х.Ортега-і-Гассет) народився ще у XIX ст. Маса, тобто народ, - це руйнівна сила, що приходить на зміну феодальній чи буржуазній еліті. "Масове суспільство", за такого підходу, означає повернення до варварства, неминучий занепад науки і культури. Так, Ф.Ніцше писав, що народ - це матеріал без форми, з якого творять, простий камінь, котрий потребує різб'яра. Уява Ніцше змальовувала образ "надлюдини", героя, який стоїть "поза добром і злом", зневажає мораль більшості. Головним принципом і рушійним мотивом діяльності такої людини є воля до влади. Заради цього все можливе, все дозволене, всі засоби добрі, все виправдано.

2. Ліберально-демократична концепція (Е.Фромм, Х.Арендт, Е.Ле-Дерер) виникла у 30-і роки нашого століття як результат розчарування ліберальної інтелігенції та її страху перед фашизмом. Ліберальні філософи стверджували, що народ - аморфна і безлика маса, яка складається Із відчужених один від одного індивідів, які легко піддаються впливу користолюбної меншості.

Отже, якщо аристократична концепція зображає масу як сукупність агресивних заколотників, то представники цієї концепції розглядають ц як конгломерат зневірених індивідуалістів, які сліпо йдуть за "вождем"

3. Третя, мабуть, найпопулярніша, зараз концепція (Д.Рісмен, Д.Макдональд та ін.) виникла у США після Другої світової війни як відображення внутрішньої суперечливості культури. Творці цієї теорії в минулому вірили, що виховання підніме загальний політичний та культурний рівень народу. Але життя не виправдало таких сподівань. Так, зростання загальноосвітнього рівня американців саме собою не супроводжувалося зростанням їхньої політичної та культурної активності. Звідси - уявлення про масу як пасивну більшість напівосвічених людей, які є опорою всякого конформізму.

Еліта, - робить висновок американський публіцист М.Харрінгтон, - розбещує маси й отримує таким чином прибуток і владу, але сама еліта також розбещується масами, оскільки вона створює неповноцінну культуру. Результатом цієї діалектики є занепад усього суспільства.

Таким чином, кожна з розглянутих концепцій має як свої вади, так і раціональні моменти. Не погоджуючись повною мірою з жодною з них, автори вважають, що народ завжди був і є творцем історії, хоч іноді ставав її маріонеткою. І тому в переломні періоди історії, під час доленосних подій народ спочатку може "мовчати", а потім брати на себе весь тягар соціально-економічних перетворень суспільства.

Практично всі, хто задумується над історією, визнають, що в її "живому русі" беруть участь і широкі народні маси, і видатні історичні особистості, які суттєво впливають на долю країн та народів, і еліти (економічна, політична, інтелектуальна та ін.), тобто групи "вибраних", впливових осіб, безпосередньо причетних до влади і з яких виокремлюються видатні особистості. Адже еліти з'являються як вираження інтересів певних історично висхідних соціальних груп. Але це вже предмет політологічного аналізу. Залишається констатувати, що історія рухається у взаємодії народних мас, еліт та особистостей.

Нарешті, ще раз повернемося до суб'єктів суспільного розвитку - ролі поколінь. Ця спільність людей чомусь випала з поля дослідження соціальних філософів та соціологів.

Покоління - багатозначний термін, що розкриває різні аспекти вікової структури й історії суспільства. Прийнято розрізняти реальне покоління, або когорту, тобто сукупність ровесників, які утворюють віковий прошарок населення; генеалогічне покоління, або генерацію - ступінь походження від одного предка (батьки, сини, внуки тощо); хронологічне покоління, тобто період часу, протягом якого живе або активно діє певне покоління; умовне або гіпотетичне покоління - спільність учасників, чиє життя нерозривно пов'язане з якимись важливими історичними подіями.

У вітчизняній соціальній філософії покоління майже не розглядається як суб'єкт суспільного розвитку. Методи ж поколінного та когортного аналізу широко застосовуються у суспільних науках, зокрема в історії та психології при вивченні вікової стратифікації суспільства, міжпоколінних трансмісій культури, молодіжних рухів, змін у структурі життєвого шляху тощо. Адже "естафета поколінь" є реальною історією кожного народу і всього людства.

У західній соціальній філософії навіть робилися спроби покласти поняття "покоління" в основу загальноісторичної періодизації (Х.Ортега-і-Гассет), зобразити "конфлікт поколінь" як реально існуюче явище, а не ідеологічний стереотип, як універсальну рушійну силу історії. Так, американський публіцист О.Тоффлер у своїй книзі "Зіткнення з майбутнім", яка у 60-70-роках. була бестселлером, пропонує вимірювати останні 30 тисяч років існування людства кількістю поколінь. На його думку, нинішнє покоління є 800-м. При цьому попередні 650 поколінь від свого виникнення "провели своє життя у печерах". Це 800-те покоління, вважає Тоффлер, знаменує собою різкий розрив з минулим досвідом людства. Словом, це подія величезної історичної ваги, порівнювана з будь-якою попередньою, з одного боку, і "різкий розрив з усім минулим досвідом людства" - з іншого. Адже спадкоємність у розвитку суспільства відбувається через зміну поколінь, кожне з яких робить свій певний "внесок" у розвиток свого суспільства та людської цивілізації.

3. Діяльність - спосіб суспільного буття людини

В античній Греції філософ Арістотель говорив, що, спостерігаючи за гідною людиною, судять про неї за її ділами, оскільки інакше неможливо віднайти, якого вибору дотримувалась. Тут Арістотель вбачав у розумній діяльності призначення людини, вважав, що відмінність людини від усякої іншої живої істоти. Але поняття діяльності як принципу філософського пояснення людського способу буття найґрунтовніше з'ясовано в німецькій класичній філософії. Іммапуїл Кант, потім Йоганн Фіхте роз'ясняють зміст людської діяльності як спосіб соціального буття і як основу культури. Глибоко і ґрунтовно концепцію діяльності людини як основи предметного віту культури розробив Георг Гегель. Пізніше її прапгули усвідомити чимало філософів. Саме в діяльності людини джерела вчення Карла Маркса про практику, Сьорена К'єркегора про філософське явище волі, Ернста Кассірера про символічно-зиакові структури, Едмунда Гуссерля про життєвий світ, Макса Вебера і Толкотта Парсонса про соціальїгу дію тощо. І хоч кожен з філософів досліджує різні сторони людської діяльності, всі сходяться на тому, що діяльність - засіб, умова, рушійна сила і джерело формування соціальності.

Людська діяльність спрямована на створення нових умов існування людини та суспільства, перетворення навколишнього природного та соціального середовища (включаючи її саму) відповідно з своїми потребами. На відміну від природної дійсності, специфіка соціальної дійсності полягає в тому, що є суб'єкт, об'єктною реальністю, способом буття якої є людська діяльність. Поняття діяльності поширене в соціальній філософії, використовується як загально-наукова категорія. Часто говорять: діяльність рік, вулканічна діяльність, вища і нервова діяльність тощо. Якщо стосовно неживої природи поняття діяльності має образне значення, то в науці про живу природу міцно ввійшло як категорія, поняття про дію, творення. Власне, слово діяльність - не загальнонаукова, а соціально-філософська категорія. В такому значенні діяльність є поняття, що визначає будь-яке виявлення соціальної активності. На відміну від пристосовування біологічної системи діяльність соціальної системи стає пристосовницько-пристосовуючою активністю, виражає універсальність людини як соціальної істоти і становить єдність матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного. Людська діяльність відтворює матеріальні умови суспільного життя, перетворює зовнішню природу у другу природу - неорганічне тіло суспільної людини. Друга природа - особливо техніка, мова (членороздільне мовлення) - не що інше, як культура, що виступає засобом спілкування, соціального наслідування, передавання від покоління до покоління усвідомленого, узагальненого досвіду - атрибуту соціальної системи.

Історія людського суспільства, його матеріальної та духовної культури становить процес реалізації діяльнісно-творчого ставлення людини до світу. В матеріальному виробництві люди за допомогою діяльності перейшли від полювання та рибальства до виробничого господарства - землеробства та тваринництва, потім від ремесла і мануфактури - до великого машинного виробництва і від машинного виробництва - до сучасної науково-технічної революції. В історії суспільства діяльність привела до корінних змін в

економічній, соціальній і політичній сферах. У духовній культурі творча діяльність ламала старі програми науки, картини світу, ідеали і норми наукового пізнання; у мистецтві замість старих створювалися нові види і стилі мистецтва; в педагогічній діяльності створюються все нові системи виховання, що забезпечують потреби суспільства.

Діяльність - багатопланова система. Основними видами діяльності, що забезпечують існування суспільства як системи, виступають матеріально-практична і духовно-практична діяльність. В історичному процесі матеріальна і духовна діяльність завжди доповнюють одна одну, як засіб духовно-практичного освоєння світу. Форми духовно-практичного освоєння світу є художня, моральна, релігійна діяльність. Існують і інші класифікації діяльності. В залежності від її об'єктів, виділяють економічну, політичну, педагогічну, охороноздо-ровчу та інші види діяльності. В залежності від суб'єктів діяльності називають національний рух, класову боротьбу, молодіжний рух тощо. Можна співвідносити діяльність з об'єктивним ходом історії, і тоді характеризувати її як прогресивну, реакційну, консервативну, революційну, контрреволюційну. На основі системи цінностей розрізняють позитивну діяльність і негативну (антисуспільну), законну і незаконну, моральну і аморальну. Співвідносячи діяльність з процесом розвитку, виділяють творчу діяльність (створення того, чого не було) і нетворчу. Із всіх форм діяльності основні - матеріально-виробнича, соціально-політична по перетворенню суспільних відносин та інститутів і діяльність по відтворенню і розвитку людини. Саме в матеріально-виробничій, політичній, духовній сферах діяльності здійснюється практичне перетворення всієї суспільної системи. Сукупність об'єктивних зв'язків між ними становить суть суспільної системи і визначає закони її існування і розвитку. Суспільні відносини виступають як форми суспільної діяльності, визначають характер, мету, напрямок і соціальний зміст суспільної діяльності.

Духовна діяльність суспільства як процес цілеспрямованого відображення дійсності виконує функції: пізнання предмета та умов діяльності; інформування і організація суб'єктів діяльності; формування спонукань, мотивів, волі, вироблення цінностей, мети, проектів, програм. Найзагальніші види духовної діяльності: наукове пізнання, ціннісна свідомість, визначення мети, прогнозування і програмування, інформаційна діяльність. В історії філософії діяльнісна суть людини знайшла відображення у поняттях діяльність, праця, виробництво. Найширше за обсягом є поняття діяльність, що вироблене для визначення взаємодії суспільної людини з навколишнім світом. Згодом відбувається розподіл діяльності на два відносно самостійні види: матеріальну та духовну. Виникає художня діяльність, найповніше втілювана в мистецтві, збагачує людську життєдіяльність емоційно-естетичним ставленням до світу; моральна діяльність формує в людині норми поведінки; філософія і релігія забезпечують світоглядні та інші смисложиттєві потреби людини. Поняттям діяльність визначається будь-яка доцільна активність людини, що відображає спосіб соціального буття. Для конкретизації діяльнішої суті людини, зв'язаної з перетворенням природи для задоволення життєвих потреб людини, вживається поняття праця.

Праця, трудова діяльність є такою взаємоміж людиною та природою, в результаті якої за допомогою доцільного впливу людини на природу відбуваються зміни у предметі праці. Працею добуваються засоби до життя. Якщо людина-істота не тільки суспільна, а й природна, то праця визначається як речовинний процес обміну між людиною та природою. Це процес їх безпосередньої взаємодії. У соціально-філософському значенні праця є творення, що охоплює і матеріальну, і духовну творчість. Праця - споконвічний процес спільної діяльності людей і, отже, основа їх суспільної організації. У праці формуються зв'язки і взаємозалежності між людьми в суспільстві. І тому трудова діяльність формує соціальну солідарність людей, їх ціннісні орієнтири, їх волю, світогляд та інші соціальні якості. Більше того, праця створює саму людину як особистість.

Поняття суспільного виробництва.

У визначенні суспільства як системи важливу роль відіграє аналіз людської діяльності як суспільного виробництва. Поняття суспільного виробництва створене для визначення самої суті соціального. Як спосіб суспільної життєдіяльності, суспільне виробництво має складну структуру. В широкому розумінні, суспільне виробництво охоплює усі сфери суспільної праці і суспільної трудової діяльності: матеріальне виробництво, що забезпечує людей матеріальними засобами життя, сферу послуг, у тому числі охорона здоров'я і соціальне забезпечення, виробництво духовних цінностей (духовне виробництво), діяльність соціальних інститутів, що забезпечують виховання та освіту, підготовку до самостійної життєдіяльності, коротше, весь процес соціалізації людини.

Суспільне виробництво з самого початку має соціальний характер, формується зусиллями всіх людей у конкретно-історичних умовах і здійснюється за законами людського єднання, тобто за законами соціуму.

За структурою - це система взаємодіючих елементів матеріального (технологічного та економічного) і духовного суспільного способу виробництва, їх єдність. Не зводячи всіх основних причин існування суспільства до матеріального виробництва, соціальна філософія вважає безсумнівним: матеріальне виробництво - системотворчий компонент соціуму, що інтегрує всі його компоненти в цілісність. Суспільство не може існувати без виробництва матеріальних благ, засобів існування людей, що здійснюється певним способом. На відміну від політичної економії, що вивчає економіку, до того ж у всіх її властивостях та відносинах, соціальна філософія використовує поняття спосіб виробництва і його складові - продуктивні сили та виробничі відносини - для дослідження суспільства і підходить до способу виробництва як до загальносоціально-філософського поняття, що виражає взаємозв'язок внутрішніх елементів. Інакше кажучи, соціальна філософія виражає світоглядну природу поняття способу виробництва, його складових та його методологічну роль у пізнанні суспільства як системи. У такому аспекті спосіб матеріального виробництва виражає суть суспільного виробництва і його роль у розвитку суспільства.

Здійснюючи процес виробництва, люди змінюють навколишню природу і разом з тим змінюють свою власну природу, формуються як соціальні істоти. Виробляючи певним способом матеріальні блага, люди виробляють відповідний уклад свого життя, оскільки спосіб виробництва є певний вид життєдіяльності індивідів, їх певний спосіб життя. Вироблений у соціумі спосіб виробництва (поряд з природними умовами) забезпечує не лише соціальні умови життєдіяльності суспільства, але й соціальний спосіб життя й діяльності конкретного індивіда. Кожний індивід засвоює соціальний досвід, мову, культуру і відповідно з ними здійснює працю. Ось чому, навіть працюючи наодинці, індивід діє як істота суспільна. Ніхто не вільний від тієї системи суспільного виробництва, що індивід застає при народженні, оскільки у суспільному виробництві формується суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах. Відомий соціолог Е. Дюркгейм підкреслює, що суспільна праця забезпечує єдність суспільства, є джерелом соціального зв'язку людей, джерелом життя і багатства людини.

Отже, спосіб виробництва - це матеріальна система, що, зрештою, функціонує як системотворчий елемент суспільства. Історія суспільства в певному розумінні є історією зміни способів виробництва. Це добре видно на прикладі історії технологічного способу виробництва, як єдності матеріально-технічного способу виробництва, як єдності матеріально-технічної основи та технологічних відносин: в історії людського суспільства один іншого змінили чотири технологічні способи виробництва: привласнюючий, аграрно-ремісничий, індустріальний, інформаційно-комп'ютерний. І кожен з них характеризується специфічними знаряддями праці, характером праці і системою організації праці. За привласнюючого способу виробництва знаряддя праці були ручними; за аграрно-ремісничого - залізний плуг, худоба, вітряний та водяний млини, гончарний круг; за індустріально-комп'ютерного - автоматизована техніка.

Продуктивні сили суспільства - це поняття, що вироблене для позначення змісту суспільного виробництва. Складовою частиною продуктивних сил є люди, які здійснюють виробництво і засоби виробництва, за допомогою яких люди виробляють матеріальні засоби до життя. Роль елементів продуктивних сил у процесі виробництва не однакова. Головна продуктивна сила - люди. Без людей ніякі засоби праці не можуть функціонувати: машини ржавіють і руйнуються, виробничі будівлі розвалюються. Щоб люди - учасники суспільного виробництва, могли успішно виробляти засоби до життя, мусять мати певний рівень знань виробництва, тобто знань конкретних засобів праці, технології виробництва, спілкування у виробничому колективі тощо. Для рішення виробничих завдань повинні володіти певними умінням та навичками використання засобів виробництва та організації виробництва на основі розподілу та кооперації праці. Все накопичується у процесі суспільного виробництва і у вигляді конкретно-історичного виробничого досвіду передається від покоління до покоління. Людина у виробничому процесі освоює необхідну їй міру досвіду. Отож, до складу продуктивних сил включається і виробничий досвід. Тільки володіючи знаннями, уміннями,

навичками та виробничим досвідом, людина може характеризуватися як продуктивна сила, як суспільна (соціальна) сила.

Засоби виробництва також складні за структурою. Це засоби праці, що включають: знаряддя праці, якими людина безпосередньо впливає на природу, та умови праці - виробничі приміщення, склади, транспорт тощо. До складу продуктивних сил входить предмет праці - природний матеріал, що підлягає обробці, земля, корисні копалини, метал тощо. Сукупність засобів та предметів праці утворює засоби виробництва. У структурі продуктивних сил є і жива праця (праця трудівників), і уречевлена праця (система засобів виробництва). Ці компоненти взаємозв'язані. Недооцінка чи перебільшення ролі будь-якого з них приводить до тяжких наслідків. Особливо трагічними наслідками закінчується абсолютизація техніки і недооцінка людини, її виховання, освіти, духовної культури, соціальної сфери. Продуктивні сили, як змістовна сторона способу виробництва, є інструментом впливу суспільства на природу, показником ступеня оволодіння людиною силами природи.

Другу сторону способу виробництва становоняття лять виробничі відносини. Це особливий тип виробничі відносини відносин, що виникає в процесі матеріального виробництва. Саме виробничі відносини визначають систему суспільної організації діяльності. Під виробничими відносинами розуміють: по-перше, соціальну форму суспільного виробництва і, по-друге, засіб впливу людей один на одного. Інакше кажучи, це відносини, стосунки між людьми. їх специфіка полягає в тому, що виробничі відносини, є відносинами між людьми з приводу засобів виробництва (предмети праці, знаряддя праці, засоби праці) і продуктів праці, їх третя особливість: виробничі відносини матеріальні, оскільки складаються у сфері матеріального виробництва об'єктивно, поза і незалежно від волі і свідомості людей. Це не означає, що люди вступають у суспільні виробничі відносини несвідомо. Вступати у виробничі відносини людей спонукають об'єктивні умови, незалежні від свідомості, волі людей обставини, що склалися у суспільстві. Серед таких умов вирішальними є рівень і характер розвитку продуктивних сил, що люди, народжуючись, отримують у готовому вигляді. Продуктивні сили вимагають саме такої, а не іншої форми виробничих відносин. Існують чотири види виробничих відносин: відносини з приводу безпосереднього виробництва; відносини з приводу розподілу; відносини з приводу обміну; відносини з приводу споживання.

Відносини власності.

У чому виявляється специфіка виробничих відносин як відносин з приводу речей? У тому, що виробничі відносини виникають лише тоді, коли виробник об'єднується зі знаряддями праці, взагалі із засобами виробництва. Без такого об'єднання не може початися виробничий процес. Виробник швидше за все може безпосередньо об'єднатися з засобами виробництва в тому випадку, коли виробничі засоби є його власністю. Коли ж виробничі засоби належать іншим людям, тоді це поєднання залежить від волі їх власника. Отже, люди вступають у виробничі відносини в залежності від форми власності. Відносини з приводу власності на засоби виробництва визначають характер усіх видів виробничих

відносин. В історії суспільства відомі форми власності: особиста, групова, приватна, державна, суспільна. І кожна впливає на організацію виробництва і на весь спектр суспільних відносин.

Але виробничі відносини не завжди відповідають продуктивним силам, їх вимогам. Чому? Тому, що продуктивні сили, як зміст суспільного виробництва, розвиваються безперервно: справа в тому, що найважливіший елемент продуктивних сил - людина постійно прагне задовольняти дві потреби - полегшувати працю і підвищувати її продуктивність. Людина безперервно удосконалює і створює нові знаряддя праці, технологію виробництва. Від примітивного кам'яного рубила людина прийшла до сучасних автоматичних знарядь праці - роботів і робототехніки. Для роботи з новими знаряддями праці необхідні знання, уміння і навички їх застосування. Ось чому йде процес постійного удосконалення всіх елементів продуктивних сил, аж до того, що знання стають науковими, а наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу.

У середині XX ст. відбувається науково-технічна революція, що перетворила увесь виробничий процес і саму людину. Нові продуктивні сили вимагають нових виробничих відносин. Але продуктивні сили залежать від відносин власності. А відносини власності, як свідчить історія, не змінюються швидко. Тому виникає невідповідність між продуктивними силами, що пішли вперед, і відсталими у розвитку виробничими відносинами. Застарілі виробничі відносини стримують розвиток нових продуктивних сил. Виникають суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами, а потім конфлікт між ними, що розв'язується шляхом заміни застарілих виробничих відносин новими. А оскільки носіями виробничих відносин є люди з їх інтересами власності, а власники чинять опір зміні форм власності, заміні застарілих виробничих відносин новими, то виникають соціальні конфлікти. Соціальні конфлікти ведуть до перевороту спочатку на виробництві, а потім у всьому суспільстві, що називається соціальною революцією. Соціальні революції розв'язують соціальні конфлікти. Нові виробничі відносини відкривають простір для розвитку продуктивних сил, прогресивного функціонування суспільного виробництва. Відбувається зміна рабовласництва феодалізмом, феодалізму капіталізмом, капіталізму більш прогресивним устроєм тощо. Порівняно з феодальними капіталістичні приватновласницькі виробничі відносини є прогресивнішими. У XIX-XX стст. капіталістичні відносини стали панівними. Існує і друга закономірність взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин: активний зворотний вплив виробничих відносин на продуктивні сили суспільства. Цей вплив подвійний: по-перше, коли виробничі відносини відповідають характеру та рівню розвитку продуктивних сил, їх потребам, тоді виробничі відносини справляють позитивний вплив на розвиток продуктивних сил, є їх рушієм і суспільства; по-друге, коли ж виробничі відносини старіють, перестають відповідати продуктивним силам, відстають від них, тоді виробничі відносини стають гальмом розвитку продуктивних сил і суспільства. У закономірностях способу виробництва вирішальна роль належить соціальній діяльності людини, що

створює і продуктивні сили, і виробничі відносини, і саму людину, весь світ соціального буття. Це дуже важливо враховувати, аналізуючи суспільство за умов сучасної науково-технічної революції.

Суть науково-технічної революції.

Науково-технічна революція - результат тривалої еволюції науки і техніки, суспільного виробництва. Ще у XVIII ст. науково-технічний прогрес, об'єднавши наукову й технічну думки, забезпечив розвиток механічного, машинного виробництва, що відкривало практично необмежені можливості для технологічного застосування науки. На рубежі XIX-XX стст. необмежені можливості науки привели до створення передумов науково-технічної революції: по-перше, природничо-наукові передумови почали складатися з відкриття електрона, радію, перетворення хімічних елементів, створення теорії відносності, квантової теорії, що означало проникнення у мікросвіт та у світ велетенських швидкостей. Стався переворот і в філософських поглядах на матерію та наукову картину світу; по-друге, під впливом використання електрики, радіо, атомного ядра об'єднуються зусилля науки, промислового виробництва у масштабах держави, що стало матеріально-технічною передумовою науково-технічної революції; по-третє, створюються і соціальні передумови: утвердження соціального, економічного, воєнно-політичного лідерства найбільших держав світу. За таких умов з середини XX ст. науково-технічний прогрес перейшов до якісно нового етапу, що називається науково-технічною революцією. Науково-технічна революція - докорінний переворот у продуктивних силах суспільства: науці, техніці, людині. Революція в науці (в тому числі в природознавстві, технічних та суспільно-гуманітарних) полягає в тому, що наука стала безпосередньою продуктивною силою. Революція у техніці полягає у переході від механізації виробництва до автоматизації, комп'ютеризації та інформатизації. Техніка та наука сплелися у таку нову єдність, цілісність, в якій техніка дедалі більше опосередковується логічно, а логіка - технологічно. Техніка набуває наукового характеру і стає базою розвитку науки. У такому сплетінні докорінно змінюється людина як головна продуктивна сила, стає науково-мислячим організатором і керуючим виробничими процесами. Внаслідок науково-технічної революції в продуктивних силах сталася революція у всьому суспільному виробництві: з простого процесу праці виробництво стає технологією застосування науки. Почалась технологічна епоха, що справляє вирішальний вплив на розвиток всього суспільного життя (Вальтер Циммерлі).

Особливість сучасної ситуації не в наявності змін техніки, а в їх якості, у тому способі зміни техніки, що відбувається: по-перше, постійне прискорення змін, скорочення часу практичної реалізації ідей та відкрить: якщо ідея фотознімку реалізувалася лише через 100 років (1839), телефону - через 56, радіо - 35, то у 40-х роках XX ст. ідея атомної бомби - через 6 років, лазера -5, транзистора - на протязі року. Які тут швидкі та значні зміни, видно з того, що сучасники протягом одного покоління пережили такі нововведення, як радіо, автомобіль, літак, телевізор, атомна техніка, космонавтика; по-друге, розповсюдження сучасної техніки в усьому світі нівелює особливості культур

та способів життя; по-третє, сучасна наука, техніка, людина, суспільство, природа, культура опинилися в такому тісному сплетінні, що визначити кожне з них можливо лише у їх взаємовідносинах. Із такого сплетіння сформувалися гібридні утворення інформаційно-теоретичного типу - біотехнологія, молекулярна біологія, виникла віртуальна реальність. Іиформаційио-комп'ютерна революція характеризується такою технологією, що дозволяє створити комп'ютери, що вміщуватимуть у кожному мікропроцесорі до 100 мільйонів транзисторів і виконуватимуть до 2 мільярдів команд за секунду; по-четверте, техніка - особливо знаряддя праці - перетворила докорінно всі сфери життя. Техніка, зазначав Ернст Капп, антропологічна, складова частина людини, продовження її біологічних органів, примножує її здібності накопичувати досвід і втручатися в дійсність; вся історія людства, зрештою, є історією винаходів прогресивніших, раціональних знарядь праці. Знаряддя ж праці складають м'язову систему виробництва і є важливішим показником ставлення людини до природи. Суспільні епохи розрізнюються не тим, що виробляють, а тим, як виробляють, якими знаряддями праці. Але знаряддя виробництва - лише частина всієї техніки, підрозділами якої є побудова, транспортна, інформаційна.

За умов науково-технічної революції наука стає матір'ю провідних галузей виробництва, що складають основні напрямки розвитку: енергетика, біонізація технічних процесів (електроніки, хімії), радіотехніка, ракетобудування, космізація різних видів виробництва, комп'ютеризація, генна інженерія, нові технології, пов'язані зі створенням автоматичних систем управління тощо. Генеральний напрямок науково-технічної революції - комп'ютеризація та інформатизація всього життя суспільства як системи. Розвиток основних напрямків науково-технічної революції впливає на всі сфери суспільного життя - економічну, соціальну, політичну, побутову, духовно-практичну, викликаючи соціальні наслідки.

Отже, революція в науці та техніці і в технології суспільного виробництва - особливо їх комп'ютеризація і інформатизація, як ядро автоматизації, що уможливлює управління виробничими процесами закритого типу, а також обробка величезного масиву інформації для прийняття оптимальних рішень, - складають технологічну суть науково-технічної революції.

За умов науково-технічної революції творча діяльність людини докорінно змінює не лише суспільне виробництво, але й саму людину: має можливості стати багатшою інтелектуально, естетично, духовно-практично, світоглядно. Соціальна суть науково-технічної революції зв'язана з істотними змінами учасника суспільного виробництва - робітника, техніка, інженера, організатора виробництва, управляючого, - його виробничої діяльності. Під впливом науково-технічних змін визначились нові особливості суспільного виробництва, що істотно вплинули на виробника: насиченість процесом і результатом науково-технічних досліджень - кібернетичними устаткуваннями, біотехнологією, інформатикою, що змінюють місце і роль людини у виробництві; новий характер і зміст праці - що є дедалі більш творчим, спирається на сучасну науку; якісно нова - наукова організація праці,

автоматизована система управління. Сучасне виробництво - це новий, науково-технологічний процес, де діють науково-технічні знання, психологічні, моральні та світоглядні якості виробників. Усе це докорінно змінило відносини між людиною та природою, сформувало нову систему: суспільство - Людина - техніка - навколишнє середовище, яка вимагає глибокого філософського осмислення. Отже, соціальна суть науково-технічної революції - це кардинальні зміни місця і ролі людини в системі суспільного виробництва, характеру і змісту його праці. Людина - головний вимір науково-технічної революції. її інтересами і життєдіяльністю вимірюються соціальні зміни, що вимагають свого філософського осмислення.

Філософське осягнення й покликане завчасно розкрити обидві тенденції з метою сприяння творчості і обмеження руйнування.

По-перше, перетворення науки на безпосередню продуктивну силу означає, що наука дозволяє добувати предмети праці з такими властивостями, яких у природі ще не було (синтетичні волокна, надтверді сплави тощо). Наука змінює знаряддя праці і технологію виробництва, виникають електроніка, інформатика, космічне виробництво, мікропроцесори, біотехно-логія, роботи. Сучасний виробник мусить володіти мінімумом наукових знань. Формується потреба в гуманістичних орієнтирах і цінностях.

По-друге, революція в техніці веде до нового суспільного поділу праці, до зміни місця і ролі людини у виробництві: фізичні і багато розумових рутинних функцій виробника передаються техніці; внаслідок такого становища внутрішнього суб'єкта виробництва виробник стає над виробництвом як регулятор, наладчик, програміст, управляючий виробництвом. Тим самим кваліфікований виробник витісняє некваліфіковаиого, що стає безробітним і мусить вирішити дві проблеми: працевлаштування та перекваліфікацію.

По-третє, зміна характеру та змісту праці виражається у посиленні творчих, пошукових функцій, у збільшенні частки висококваліфікованих робітників (наладчиків, програмістів, електриків) та спеціалістів (інженерів, техніків, лаборантів, наукових працівників), зайнятих обслуговуванням автоматичної техніки і технології. Виникають проблеми підготовки таких виробників та проблема засмічення навколишнього середовища, виснаження ресурсів життєдіяльності; нарешті, комп'ютеризація виробництва викликає багато професійних захворювань: органів зору, дихання, нервової системи, гіпотонії тощо. Вихід - у гуманізації виробництва, підвищенні відповідальності за впровадження техніки, критерієм чого мусить бути ефективність, надійність, здоров'я, безпека, якість суспільства та навколишнього середовища, розвиток особистості.

По-четверте, насиченість виробництва науковими ідеями, висококваліфікованими спеціалістами, науково-дослідними лабораторіями посилює небезпеку ризику, наприклад, генної інженерії: наскільки безпечним є вихід нових живих істот на свободу? Чи можливо безпечно розв'язувати соціальні проблеми технократичним способом? І знову виникає потреба гуманізації виробництва: наслідки виробництва мають відповідати постійності істишго-людського буття на Землі (Хапс Йопас).

По-п'яте, у комп'ютерію-іиформаційшй революції людина, змінюючи природу за законами природи, перетворює її на своє робоче місце. Виникає нова саморозвиваюча система: людина - техніка - навколишнє середовище. Впливаючи на навколишнє середовище, людина прагне пристосуватись до неї - до плодів своєї ж діяльності. Відбувається безперервна самоадаптація людини, яка й становить її справжнє буття. Тобто, формується культура життя у створеному людиною середовищі. І для її блага необхідно, щоб це середовище стало життєздатним. У культурі, що саморозвивається, - важливіше джерело розвитку людини. Разом з соціальними інститутами, технікою, соціальними технологіями і культурою людина утворює нову цілісність, яка потребує філософського осмислення з точки зору цілісності та історизму.

По-шосте, соціальні наслідки науково-технічної революції у сфері освіти та виховання. Комп'ютеризація та інформатизація суспільного життя викликає проблему: кого і як готувати для сучасного виробництва. Інженер майбутнього має такі ж суспільні завдання та відповідальність за свою діяльність, як і лікарі, педагоги, поліцейські, філософи: його робота мусить бути гуманною щодо людини, суспільства, екології, менш за все мусить бути «накачаним» технічними знаннями, що, до того ж застаріють ще до закінчення вищого навчального закладу. Інженер повинен бути соціальио-відповідаль-ииим фахівцем, а це формується не освітою і вихованням, а критичним самоусвідомленням техніки, технології, виявленням її суспільної суті. Стає невідкладною потребою формування етики науки і техніки, етики вченого, що сприятиме розв'язанню питань співвідноснії істини і добра, істини і краси, свободи наукового пошуку вченого і соціальної відповідальності науки і влади. Стає необхідним діалог мікропроцесора і людини.

Науково-технічна революція прискорює структурні зрушення у співвід-носипах сфер людської діяльності: перекачування трудових ресурсів з сільського господарства в промисловість, а з промисловості - у сферу науки, освіти, обслуговування. Цим зумовлений процес урбанізації, концентрації та міграції населення, зміна способу життя. Отже, змінюється соціальна структура суспільства. Скорочується питома вага сфери виробництва, зростає сфера послуг. Виник новий вид виробництва - індустрія дозвілля.

Скорочується робочий час і збільшується вільний час, що веде до змій всієї життєдіяльності індивіда. Змінюється духовио-культурпа сфера суспільства, чому немало сприяє забезпечення персональними комп'ютерами. Під впливом масифікації культури та її демасифікації формується якісно інша культура. В галузі політики комп'ютеризація та інформатизація ведуть до розширення можливості безпосередньої участі кожного громадянина у демократизації суспільства, у розширенні індивідуальної свободи. Разом з тим посилюється небезпека всеохоплюючого контролю за діяльністю особистості з брку правлячої верхівки суспільства, а іноді і маніпулювання людьми. Науково-технічна революція змінює спосіб життя кожної людини: формуються банки знань доступні для всіх, інформаційна епістемологія впливає на інтелектуальну діяльність особистостей, дедалі глибше у товщі верств проникає інтериет; все

багатоманітнішою стає віртуальна реальність, що несе непередбачений вплив на людську психіку і непередбачені наслідки негативного плану.

Нарешті, під впливом науково-технічної революції всі народи втягуються до міжнародного поділу праці, взаємодії у вирішенні глобальних проблем, зокрема екологічної, освіти, тілесності, духовності тощо. Отже, соціальні наслідки сучасного етапу науково-технічної революції можливо лише гуманізувати всією світовою спільністю, зробити гуманними відносини між людьми.

Глибшому аналізу суті суспільства, структури і законів розвитку сприяє поняття суспільні відносини. Проблема суспільних відносин - основна. Багатоманітність відносин досліджували Платон і Арістотель, середньовічна патристика і мислителі XVII-XVIII стст., класична німецька філософія і марксизм, сучасні філософи. В філософії розкривається суть діяльності людей, показується, що суспільні відносини - складна і багатопланова система. Спираючись на історико-філософський досвід, сучасна соціальна філософія вважає джерелом суспільних відносин людську життєдіяльність. Праця, втілена в її продуктах, з'єднує людей у єдине ціле, перетворює життєдіяльність у життєдіяльність суспільних істот. Суспільно-історичний процес - це сплав діяльності і суспільних відносин, де перетворюються, по-перше, навколишнє середовище (природа), по-друге, соціальні структури, по-третє, сама людина. Тобто діяльність і суспільні відносини пронизують усі сфери суспільства - економічну, політичну, соціальну, духовну, культурно-побутову. Люди вступають у стосунки під впливом своїх потреб і інтересів. Тому правомірно вважати, що відносини є індивідуальними, особистими. А оскільки особа завжди включена в соціальну групу і певною мірою виражає інтереси групи, то відносини між індивідами водночас є і соціальними (суспільними) відносинами. Суспільні відносини - поняття для визначення необхідної суспільної форми людської діяльності, перетворюють практичну діяльність людей у суспільно-історичну практику. Практика об'єднує діяльність і суспільні відносини в єдине ціле, конкретно-історичний процес. Не протиставлення чи безоглядне ототожнення діяльності та суспільних відносин, а принцип єдності - непорушна методологічна настанова пізнання суспільства як системи.

Формуються відповідні предметні суспільні відносини: матеріальні, духовні, ціннісні, морально-правові, естетичні, релігійні. Суб'єктами діяльності в історії суспільства є й окремі особи, і історичні спільності (сім'я, рід, класи, нації та ін.), стійкі об'єднання та інститути людей (держава, партії) і суспільство. Суспільними формами їх діяльності є багатоманітні суспільні відносини. За ознакою суб'єкта діяльності суспільні відносини поділяються на сімейні (родинно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні.

Справа в тому, що духовні форми (наука, мистецтво, релігія тощо) у конкретно-історичному процесі часто визначають життєдіяльність людини і напрямок розвитку суспільства. Справді, чи можливо ігнорувати духовні відносини у виробництві? Виробництво, як трудова діяльність, в системі суспільних відносин має не лише базові економічні відносини. До системи виробництва входять і відносини правові, моральні, організаційні, соціально-

психологічні тощо, хоча в процесі аналізу структури виробництва виділяється насамперед матеріальне виробництво, а разом з ним продуктивні сили і виробничі відносини. Плюралізм у розумінні суспільних відносин та їх взаємозв'язку забезпечує умови глибшого проникнення в їх суть та в суть суспільства як системи.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття суспільства.
2. Вкажіть характерні риси суспільства.
3. Охарактеризуйте поняття «Рушійні сили розвитку суспільства».
4. Що ми відносимо до поняття соціальної групи?
5. Розкрийте поняття «Концепції маси».
6. Що ми відносимо до поняття «Продуктивні сили суспільства».
7. У чому виявляється специфіка виробничих відносин?
8. Розкрийте сутність поняття «Науково-технічна революція».
9. У чому виявляється специфіка суспільних відносин?

Філософський словник до теми: суспільство, соціум, особистість, соціальна група, класи, класова боротьба, народ, еліта, покоління, діяльність, праця, науково-технічна революція, суспільні відносини.